

MARTIN HINTERBERGER

ΔΗΜΩΔΗΣ ΚΑΙ ΛΟΓΙΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ :
ΔΙΑΧΩΡΙΣΤΙΚΕΣ ΓΡΑΜΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΕΤΙΚΟΙ ΚΡΙΚΟΙ

Στην ανακοίνωση αυτή θα ασχοληθώ κατά κύριο λόγο με τη γλώσσα ως αξιολογικό και ταξινόμικό κριτήριο στην επιστημονική ενασχόληση με τη βυζαντινή λογοτεχνία, ιδιαίτερα στα τρία εγχειρίδια της βυζαντινής λογοτεχνίας : του Hans-Georg Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959 και *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Μόναχο 1971, και του Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Μόναχο 1978. Πέραν τούτου θα θίξω και άλλα θέματα κατηγοριοποίησης βυζαντινών κειμένων. Όπως αμύζει σε μια συνάντηση εργασίας, στόχος της οποίας είναι η χάραξη καινούργιων τρόπων προσέγγισης στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας, θα επισημάνω προπάντων προβλήματα που έχω συναντήσει κατά την προσωπική μου ενασχόληση με τη μεσαιωνική ελληνική γραμματεία και θα προτείνω δυνατές λύσεις. Θέλω να διατυπώσω δύο βασικές μου θέσεις : πρώτον, η γλώσσα της βυζαντινής γραμματείας ακόμη δεν έχει βρει την πλήρη αναγνώρισή της ως αυτόνομου μέσου επικοινωνίας και εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται λανθασμένα ως αποτέλεσμα αποτυχημένης μίμησης των αρχαίων ελληνικών· δεύτερον, η διάσπαση της βυζαντινής λογοτεχνίας σε έργα γραμμένα σε « λόγια » γλώσσα και έργα γραμμένα σε « δημόδη » διαστρεβλώνει την πραγματικότητα της ύπαρξης ενός συνόλου λογοτεχνικών κειμένων καθώς και ενός ενιαίου πολιτισμού.

Τι εννοούμε όταν μιλάμε για βυζαντινή λογοτεχνία ; Ενδεικτικό για τις δυσκολίες προσδιορισμού του θέματός μας θεωρώ μεταξύ άλλων το γεγονός ότι στα δύο από τα τρία παραπάνω εγχειρίδια της βυζαντινής λογοτεχνίας που αντικατέστησαν το φωτοποριακό έργο του Karl Krumbacher, στον τίτλο της ελληνικής τους μετάφρασης συναντάμε τους όρους « γραμματεία » και « λογοτεχνία » αντιστοίχως, ενώ στο γερμανικό πρωτότυπο και στις δύο περιπτώσεις διαβάζουμε τη λέξη *Literatur*. Η διαφοροποίηση αυτή αντικαθρεφτίζει έναν (ασύνειδο ;) προβληματισμό, τον οποίο εξέφρασε και ο Alexander

Kazhdan τόσο στην κριτική του της *Ιστορίας* του Herbert Hunger (« Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte », *JÖB* 28 (1979), σ. 1-21) όσο και στη δική του *Ιστορία της λογοτεχνίας* (*A History of Byzantine Literature* 650-850, Αθήνα 1999). Στο λήμμα « literature » του *Oxford Dictionary of Byzantium*, ο ίδιος αντιπαραθέτει τον αγγλικό όρο *literature* με τους όρους *pismennost* στα ρωσικά και *Schrifftum* στα γερμανικά αντιστοίχως. Οι δύο τελευταίοι αποδίδονται στα ελληνικά με τη λέξη « γραμματεία ». Η « γραμματεία » συμπεριλαμβάνει ένα ευρύτερο φάσμα γραπτών κειμένων από τη « λογοτεχνία » και κατ' αυτόν τον τρόπο αντιστοιχεί καλύτερα στη βυζαντινή έννοια « των λόγων », τη μόνη έννοια στα βυζαντινά ελληνικά συγκρίσιμη με τον σύγχρονο όρο « λογοτεχνία »: η έννοια των λόγων όμως συμπεριλαμβάνει και κειμενικά είδη, τα οποία από την οπτική γωνία του σημερινού αναγνώστη δεν στοιχειοθετούν την έννοια της λογοτεχνικότητας, δηλαδή γεωγραφικές, μαθηματικές, θεολογικές και φιλοσοφικές πραγματείες και άλλα. Η λογοτεχνία από την άλλη πλευρά, λέει ο Kazhdan, χαρακτηρίζεται από τη *littérarité* (ή *roéticité*) η οποία αρχίζει στο σημείο που το κείμενο δεν μεταδίδει απλώς πληροφορίες, αλλά είναι γραμμένο σε μια « γλώσσα μετουσιωμένη με το τέχνασμα της μορφής » (« language transfigured by the play of form »). Ο Kazhdan αντιπαραθέτει τους όρους *expression poétique* και *expression naturelle*. Το αντικείμενο της έρευνάς μας ποιο είναι; Αυτό που εμείς θεωρούμε λογοτεχνία σήμερα ή αυτό που οι Βυζαντινοί ονόμαζαν « λόγους »; Θέλουμε μια *histoire littéraire* ή μια *histoire de la littérature*;

Στην παραδοσιακή Βυζαντινολογία επικαλύπτονται δύο μοντέλα: το πρώτο και κυρίαρχο (καθοριστικό για τη συνολική σύλληψη της βυζαντινής λογοτεχνίας) επιχειρεί να προσεγγίσει το αντικείμενο της από τη σκοπιά των ίδιων των βυζαντινών, υιοθετώντας για τον κατηγοριοποιητικό σκελετό τη βυζαντινή ορολογία (φιλολοξεί δηλαδή να είναι μια *histoire de la littérature*). Ζώντας όμως στον 20^ο αιώνα και έχοντας επηρεαστεί από προσωπικές τους αναγνωστικές εμπειρίες, οι ερευνητές της βυζαντινής λογοτεχνίας επικουρικά — και αρκετά αυθαίρετα, θα έλεγα — χρησιμοποιούν και κατηγορίες ξένες στον βυζαντινό κόσμο, όπως π.χ. την αυτοβιογραφία, το μυθιστόρημα και τη σάτιρα (και εισάγουν έτσι στοιχεία μιας *histoire littéraire*).

Εκτός από τη συμπλήρωση του βυζαντινού μοντέλου με σύγχρονες έννοιες, παρατηρώ τουλάχιστον άλλες δύο συνενώσεις στην υιοθέτηση της βυζαντινής αντίληψης του « τι εστί λογοτεχνία ». Στην παραδοσιακή παρουσίαση των έργων δεν τονίζεται αρκετά η λειτουργικότητα και χρηστικότητα της λογοτεχνικής παραγωγής και των κειμένων, οι οποίες αποτελούν ανα-

πόσαστα χαρακτηριστικά των βυζαντινών λόγων. Οι ίδιοι οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ακόμη και το έντεχνο προοίμιο ενός χρυσόβουλλου λόγου, δηλαδή ενός υπηρεσιακού εγγράφου, ως λογοτεχνία και συμπεριελάμβαναν τέτοιου είδους κείμενα στις συλλογές των ρητορικών έργων τους, όπως στην περίπτωση του Θεόδωρου Μετοχίτη (1270-1332) και του μαθητή του Νικηφόρου Γρηγορά (1293/94-1358/61). Σήμερα η χρηστικότητα ενός κειμένου σχεδόν αποκλείει τη λογοτεχνικότητά του.

Οι αυτοαναφορικές πληροφορίες στα κείμενα του Μετοχίτη, αλλά και η ίδια η συλλογή των ρητορικών του έργων μάς καθιστούν σαφές ότι στην κατηγορία αυτή, σύμφωνα με την αντίληψη του συγγραφέα, συγκαταλέγονται και τα εγκώμια αγίων, τα οποία ψάχνει κανείς στο εγχειρίδιο του Hunger. Δεν θέλω εδώ να σταθμίσω αν τα εγκώμια αγίων είναι περισσότερο ρητορικά ή αγιολογικά κείμενα. Αν τα περιγράψουμε ως μια ρητορική επέξεργασία ενός αγιολογικού θέματος, μάλλον δεν κάνουμε μεγάλο λάθος. Αν αναλογιστούμε την εξαιρετική σημασία που είχε η μορφή, η γλωσσική διατύπωση για τους βυζαντινούς, θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο αγιολογικός χαρακτήρας στις περιπτώσεις αυτές είναι μεν βασικός, αλλά δευτερεύων. Εδώ ας μου επιτραπεί ακόμη μια σύντομη παρέκκβαση: η λέξη *hagiographie / hagiography* (« αγιολογία » στα ελληνικά) και η έννοιά της είναι ξένες στο Βυζάντιο. Πρόκειται για έναν νεολογισμό του 19^{ου} αιώνα, ενδεικτικό για τις προσπάθειες κατηγοριοποίησης και ομαδοποίησης καθώς και αξιολογικής αναβάθμισης του συνόλου των κειμένων που δημιουργούνται και εξιμούνται τη ζωή και τα θαύματα ενός αγίου ή μιας αγίας (βλ. F. Lifshitz, « Beyond Positivism and Genre: 'Hagiographical' Texts as Historical Narrative », *Viator* 25 (1994), σ. 95-113). Οι βυζαντινοί ξεχώριζαν όμως τους βίους οι οποίοι στα χειρόγραφα εμφανίζονται με τον τίτλο « βίος και πολιτεία του τάδε » από τα εγκώμια, τα οποία αποκαλούνται « λόγοι ».

Βάση για την κατηγοριοποίηση των κειμένων στη *Λόγια Κοσμική Γραμματεία των Βυζαντινών* του Hunger αποτελεί λοιπόν το ειδολογικό σχήμα το οποίο οι Βυζαντινοί είχαν κληρονομήσει από την αρχαιότητα, με τις αποκλίσεις που μόλις αναφέραμε. Θεμέλιο της βυζαντινής έννοιας των λόγων ήταν η γλωσσική μορφή, μια αρχή που εκφραζόταν με τη γλωσσική και υφολογική μίμηση των αρχαίων προτύπων. Η προσέγγιση των κειμένων-προτύπων σε αττική διάλεκτο ή αττικίζουσα γλώσσα ήταν δυνατή μόνο μέσω της φιλολογίας. Γι' αυτό ο Beck (*Das literarische Schaffen der Byzantiner*, Βιέννη 1974) θεωρεί ως βάση της βυζαντινής λογοτεχνίας τη φιλολογία. Τονίζει

μάλιστα ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι οι καλύτεροι και εξέχοντες συγγραφείς μάς άφησαν και φιλολογικές πραγματείες. Η κατανόηση της γλώσσας πιστεύω ότι αποτελεί και για μας το βασικό στοιχείο για τη σωστή προσέγγιση των βυζαντινών κειμένων και για την κατανόησή τους. Στην αξιολόγηση της βυζαντινής ελληνικής πολλές φορές επικρατεί ακόμη η νοοτροπία του «αντί για» (*Anstatt-Mentalität*), μια προσέγγιση αποκλειστικά από τα αρχαία ελληνικά και μια αρνητικά προκατειλημμένη αντιμετώπιση που βασίζεται στην πεποίθηση των μελετητών ότι τα βυζαντινά ελληνικά δεν είναι παρά ένα κακέκτυπο των αρχαίων. Για να καταλάβουμε την ανοικείωση και αποστασιοποίηση, την *expression poétique* σε αντιδιαστολή με την *expression naturelle*, μας χρειάζεται και η γνώση της *expression naturelle*. Για τον προφορικό λόγο φυσικά δεν μπορούμε να πούμε τίποτε με βεβαιότητα, αλλά η ανάλυση χρηστικών, μη ρητορικών κειμένων, π.χ. εγγράφων, μας επιτρέπει έστω και περιορισμένα συμπεράσματα για την καθομιλουμένη (για τα πρώιμα Νέα Ελληνικά οι Wim Bakker και Arnold van Gemert επιχείρησαν κάτι τέτοιο αντιπαραβάλλοντας τη γλώσσα των νοταριακών εγγράφων του 16ου αιώνα με εκείνην του κρητικού ποιητή Μαρτίνου Φαλιέρου και με τη γλώσσα της ανώνυμης *Θυσίας του Αβραάμ* (βλ. W. F. Bakker - A. F. van Gemert, *Η Θυσία του Αβραάμ*, Ηράκλειο 1996, ιδ. σ. 83).

Η αντίληψη των Βυζαντινών ως προς το τι είναι η αττική διάλεκτος αλ- λάζει και διαφέρει από εποχή σε εποχή και από συγγραφέα σε συγγραφέα (ο Browning μιλάει για *conceptual classicism*). Κάποτε μπορεί να οριστεί αφηρητικά, ως το σύνολο των γλωσσικών στοιχείων τα οποία δεν ήταν επιτρεπτά στην καθομιλουμένη, και άλλοτε θετικά, ως η γλώσσα την οποία είχαν χρη- σιμοποιήσει —τουλάχιστον σύμφωνα με τη γνώμη των βυζαντινών— μερικοί συγγραφείς της αρχαιότητας ή των πρώτων βυζαντινών αιώνων. Οι βυ- ζαντινοί συγγραφείς δεν μιμούνται δουλικά τα πρότυπα αλλά δημιουργούν κάτι καινούργιο, μια καινούργια γλωσσική μορφή.

Η λόγια βυζαντινή γλώσσα πόρρω απέχει από ένα ενιαίο ομοιογενές ιδίωμα. Το φάσμα των επιτρεπτών πρότυπων συγγραφέων, τη βάση του οποίου αποτελούσαν οι αττικοί συγγραφείς της κλασικής περιόδου, διευ- ρυνόταν όλο και περισσότερο, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια ιδιαίτερα βυζαντινή λόγια γλώσσα, η οποία μεν λεγόταν Ατθίς, αλλά σε πάρα πολλά σημεία διέφερε από αυτήν. Στη μορφολογία της η γλώσσα αυτή ακολουθεί τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής. Σοβαρές αποκλίσεις από το αρχαίο σύστημα διαπιστώνουμε όμως π.χ. στη χρήση των παλιών ρηματικών τύπων (του παρακείμενου και του υπερσυντέλικου). Πιο έντονες ακόμα είναι οι

διαφορές σε άλλους τομείς του συντακτικού (καινούργιοι, διαφορετικοί όμως από τους αντίστοιχους νεοελληνικούς, τρόποι έκφρασης του μέλλοντα, του παρακείμενου και του υπερσυντέλικου· η θέση των άτονων αντωνυμιών κτλ.). Προς το παρόν πρέπει να αρκεστούμε στο πολύ χρήσιμο βιβλίο του R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, Oxford 1983 (2η έκδ.), και στις μελέτες του ίδιου και μερικών άλλων για το θέμα αυτό. Τα έργα αυτά, αν μη τι άλλο, ευαισθητοποιούν τον αναγνώστη βυζαντινών κειμένων για τον σύνθετο χαρακτήρα της εκ πρώτης όψεως ενίοτε χασοπικής βυζαντινής ελληνικής. Μια περιγραφική γραμματική της μεσαιωνικής ελληνικής γλώσσας θα μπορούσε να διαλευκάνει πολλά προβληματικά σημεία, όπως τη σχέση της λεγόμενης λόγιας με τη δημόδη, αλλά λείπει ακόμη.

Η λόγια γλώσσα που σε γενικές γραμμές μιμείται την αττική διάλεκτο (με χαρακτηριστικά στοιχεία π.χ. τη χρήση του δικού αριθμού, της ευκτικής, της αττικής συζυγίας και ενός ατυπιστικού λεξιλογίου) από τη μια πλευρά, και από την άλλη η δημόδη, που στα περισσότερα (προσπάντων μορφολογικά) σημεία μοιάζει με τη δημοτική, σχηματίζουν τα δύο άκρα μιας γλωσσικής συνέχειας χωρίς σαφείς διαχωριστικές γραμμές, αλλά με μια πληθώρα μεταβατικών μορφών. Τα κείμενα που είναι γραμμένα σε μια γλώσσα η οποία εμφανίζει τα χαρακτηριστικά των παραπάνω άκρων, αποτελούν μειοψηφία απέναντι στη συντριπτική πλειοψηφία των μεταβατικών σταδίων. Εδώ δεν πρέπει να ξεχνάμε και τον παράγοντα της διαχρονικότητας. Μόνο στην τελευταία φάση της ύπαρξης του Βυζαντίου η καθομιλουμένη, που αποτελεί τη βάση της γραπτής δημόδης, είχε φτάσει σ' ένα στάδιο εξέλιξης το οποίο μοιάζει αρκετά με τα σύγχρονα νέα ελληνικά. Παλιότερα στάδια, εκ των πραγμάτων πιο αρχαϊκά, πρέπει να θεωρηθούν πρόδρομες μορφές αυτής της διαμορφωμένης βυζαντινής δημοτικής. Ειρήσθω εν παρόδω, και η υστερο- βυζαντινή δημόδης γλώσσα δεν είναι ομοιογενής, παρά τη χαρακτηριστική έλλειψη έντονων διαλεκτικών στοιχείων (ως τον 16ο αιώνα). Παρατηρούμε και εδώ αισθητές διαφορές οι οποίες δεν μπορούν να ερμηνευθούν μόνο με χρονολογικά αίτια. Φαίνεται ότι «αρχαϊκές» μορφές της δημόδους χρησιμο- ποιούνταν για υφολογικούς λόγους (π.χ. στα *Παχωπροδρομικά* ποιήματα ή στο μυθιστόρημα *Καλλίμαχος και Χρυσορροή*).

Πότε χρησιμοποιείται μια μορφή της δημόδους ή μεμονωμένα δημόδη στοιχεία; Η ανάλυση μερικών απόψεων του σχεδόν αξεπέραστου προβλή- ματος μπορεί να διαφωτίσει και το σύνολο. Ο E. Trapp στο χρήσιμο για το θέμα μας άρθρο του «Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis?» *DOP* 47 (1993), σ. 115-129, βασιζόμενος στην ανάλυση του λεξιλογίου των Βυζαντινών συγγραφέων διακρίνει τρία κίνητρα για τη χρήση

της δημόδους: 1) την ανεπαρκή κλασική μόρφωση, 2) την επιθυμία καλύτερης κατανόησης του κειμένου εκ μέρους του κοινού, και 3) τη χρήση της ως υφολογικού μέσου.

Το τελευταίο κίνητρο φαίνεται να ταιριάζει στις περισσότερες περιπτώσεις χρήσης της δημόδους. Είναι σαφές ότι μερικά γραμματολογικά είδη αποτελούσαν μονοπώλιο της λόγιας γλώσσας, και άλλα της δημόδους. Από την άλλη, διαπιστώνουμε υφολογικές διαφορές μέσα στο ίδιο γραμματειακό είδος, διαφορές οι οποίες έχουν σχέση και με τη γλώσσα. Ο Igor Ševčenko («Levels of Style in Byzantine Prose», *JÖB* 31/1 (1981), σ. 289-312), ανέλυσε τις διαφορές αυτές και, συνδυάζοντάς τις με θεωρητικές δηλώσεις βυζαντινών συγγραφέων, πρότεινε ένα σύστημα τριών υφολογικών επιπέδων, υψηλού, μέσου και χαμηλού. Ένα από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα επίπεδα αυτά είναι η γλώσσα που χρησιμοποιείται. Η γλώσσα του χαμηλού υφολογικού επιπέδου κάνει ουσιαστικές παραχωρήσεις στη δημόδη. Στη μελέτη του ο Ševčenko βασίζεται προπάντων σε βίους αγίων και ηθικοδιδασκικά (ομλητικά) κείμενα θεολογικού περιεχομένου όπως οι Μεγάλες και οι Μικρές Κατηχήσεις του Θεόδωρου Στουδίτη, κατηγορίες κειμένων οι οποίες χαρακτηριστικά δεν ανήκουν στο στενό κύκλο αρχαίων γραμματειακών ειδών και για τον λόγο αυτό αφήνουν στον εκάστοτε συγγραφέα μια μεγαλύτερη ελευθερία να διαμορφώσει το κείμενό του. Αντιθέτως η επιστολογραφία αποδεικνύεται καθ' όλη τη διάρκεια ένα πολύ συντηρητικό είδος με ελάχιστα περιθώρια απόκλισης από τον υφολογικό και γλωσσικό κανόνα των αρχαίων προστύπων. Εντύπωση κάνουν στα συμφοραζόμενα αυτά λίγες εξαιρέσεις: από τη μια, η αλληλογραφία της Ειρήνης Χούμναινας μ' έναν άγνωστο μοναχό σε ανεπιτήδευτη και απλή γλώσσα, όπου διαφαίνεται έντονα το δημόδες υπόσφωμα (1ο μισό του 14^{ου} αι.), και από την άλλη, μερικά γράμματα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος προς μέλη της ακολουθίας του Δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου σε καθαρά δημόδη γλώσσα (μέσα του 15^{ου} αι.). Οι δύο τελευταίες περιπτώσεις μπορούν μάλλον να εξηγηθούν με την επιθυμία του αποστολέα να γίνει κατανοητός. Η ερμηνεία του επιστολογραφικού ύφους της Χούμναινας παρουσιάζει περισσότερες δυσκολίες. Μπορεί να πρόκειται για συνειδητή ρήξη με την παράδοση, προσπάθεια που έπρεπε να περιμένει ακόμη πολύ μέχρι να βρει τους συνεχιστές της.

Ας επιστρέψουμε τώρα στη σύλληψη της *Λόγιας Κοσμικής Γραμματείας των Βυζαντινών*. Η διάκριση της ιστοριογραφίας από τη χρονογραφία αποτελεί προσηφιλές θέμα συζητήσεων. Πιστεύω ότι υπάρχουν σοβαρές διαφορές ανάμεσα σε δύο ομάδες κειμένων που πραγματεύονται την ιστορία, χωρίς να

αποτελούν δύο ξεχωριστούς κόσμους. Στα στοιχεία τα οποία κάνουν διακριτή την ιστοριογραφία, δίπλα στο χρονικό διάστημα που αυτή συνήθως καλύπτει, δηλαδή την ιστορία που είναι σύγχρονη του συγγραφέα, αποφασιστική θέση κατέχει η μίμηση της αρχαίας ιστοριογραφίας η οποία αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στην έντονη αυτοαναφορικότητα του συγγραφέα και στην έντονα ρητορική και λόγια γλώσσα. Ο λόγος των Βυζαντινών ιστοριογράφων, όπως του Μιχαήλ Ατταλειάτη, του Μιχαήλ Ψελλού, της Άννας Κομνηνής και του Ιωάννη Καντακουζηνού, είναι άκρως έντεχνος. Ενώ σήμερα η ιστοριογραφία θεωρείται ένα καθαρά λειτουργικό, άτεχνο γραμματειακό είδος — η σαγηνευτική γραφή ενός Golo Mann αποτελεί σπάνια εξαίρεση και εγείρει υποψίες ως προς την επιστημονικότητά της ανάμεσα στους συναδέλφους του — είναι τα έργα αυτής ακριβώς της κατηγορίας βυζαντινών κειμένων που με το δίκιο τους διεκδικούν τη θέση τους σε μια παγκόσμια ιστορία της λογοτεχνίας. Η Βυζαντινή Χρονογραφία, και μάλιστα η πρώιμη, αποτελεί ξένο σώμα σ' αυτό το περιβάλλον. Ο Karl Krumbacher π.χ., αποκάλεσε τη *Χρονογραφία* του Ιωάννη Μαλάλα «το πρώτο ευμέγεθες μνημείο του δημόδους ελληνικού ιδιώματος. Η γλώσσα του είναι το καλύτερο της καθ' ύπασαν την Ανατολήν διαδεδομένης κοινής» (*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*, ελλ. μτφρ. I, σ. 663). Παρόμοια είναι η γλώσσα του *Παρχαλινού Χρονικού* και της *Χρονογραφίας* του Θεοφάνη. Σε μερικές περιπτώσεις, όπως αυτή του Γεωργίου Μοναχού, οι ίδιοι οι συγγραφείς δηλώνουν ότι το συγκεκριμένο μη λόγιο ιδίωμα αποτελεί συνειδητή επιλογή τους με την οποία παίρνουν τις αποστάσεις τους από το ρητορικά διανθισμένο ύφος άλλων έργων. Τα κείμενα αυτά ανήκουν ακόμη στη λογοτεχνία, σύμφωνα με τον προσδιορισμό του A. Kazhdan που θέλει το κείμενο να μεταδίδει κάτι παραπάνω από πληροφορίες; Πληρούν τις προϋποθέσεις για μια τέτοια κατάταξη;

Τη χρήση μιας μη λόγιας, δημόδους γλώσσας ως υφολογικού χαρακτηριστικού συναντάμε προπάντων στα πρώιμα αγιολογικά κείμενα. Διακρίνονται για τις πολλές παραχωρήσεις στον προφορικό λόγο, ιδιαίτερα τα *Αποσπάσματα* των Πατέρων και οι συλλογές ψυχωφελών διηγημάτων του Ιωάννου Μόσχου (τέλος του 6^{ου} αι.) και του Αναστασίου Σιναΐτη (μέσα του 7^{ου} αι.). Παρατηρούμε ένα παρόμοιο γλωσσικό ύφος και στους πρώιμους βίους· γνωστά παραδείγματα αποτελούν ο *Βίος του Θεόδωρου Συναΐτη* (αρχή του 7^{ου} αι.) και ο *Βίος του Συμεών Σαλού* (7^{ος} αι.). Λιγότερο γνωστός είναι ο *Βίος του Γεώργιου Χωζιβίτη* (1ο μισό του 7^{ου} αι.). Στην περίπτωση του Συμεών Σαλού βλέπουμε ότι ο συγγραφέας, ο Λεόντιος επισκόπος Νεαπόλεως, χρησιμοποιεί δύο σαφώς διαφοροποιημένα γλωσσικά επίπεδα το ένα

δίπλα στο άλλο, θεωρώντας προφανώς τη δημώδη γλώσσα καταλληλότερη για το δεύτερο, περισσότερο αφηγηματικό, τμήμα του *Βίου*. Το δημώδες ιδίωμα διατηρεί τη θέση του στην παραγωγή των *Βίων* αγίων μέχρι τον 9ο αιώνα (παράδειγμα ο *Βίος του Φιλάρτου του Ελεήμονος*). Φαίνεται ότι με τη μεταρρύθμιση που συνδέεται με το όνομα του Συμεών του Μεταφραστή (10ος αι.), το δημώδες ιδίωμα εγκαταλείπεται οριστικά χάρη σ' ένα ως επί το πλείστον ομοιογενές και ενιαίο γλωσσικό ιδίωμα, το οποίο στη μορφολογία του είναι λόγιο, χωρίς να επιδιώκει σε όλα τα γραμματικά επίπεδα, πάντων στο συντακτικό, συμφωνία με τους κανόνες της αρχαίας ελληνικής. Περνούν την ίδια εποχή η δημώδης γλώσσα εξαφανίζεται και από τη χρονογραφία. Εξακολουθεί να χρησιμοποιείται για σημειώσεις, κείμενα εσωτερικής χρήσεως, όπως το *De Ceremoniis* και το *De administrando imperio* του Κωνσταντίνου Ζ'. Έντονα στοιχεία δημώδους λόγου εμφανίζουν ακόμη οι συμβουλές για σωστή συμπεριφορά του Κεκαυμένου, του 11ου αιώνα. Τα τελευταία κείμενα που ανέφερα δε θεωρούνται οπωσδήποτε λογοτεχνικά, με την ίδια λογική που αμφισβητείται και η λογοτεχνικότητα των αγιολογικών έργων. Το γεγονός αυτό αλλά και ιδεολογικές επιφυλάξεις που ήθελαν έναν ξεκάθαρο χωρισμό των απαρχών της νεοελληνικής λογοτεχνίας από τη βυζαντινή συνέβαλαν στη χάραξη μιας διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα στις πρόδρομες μορφές μιας λογοτεχνίας σε μη λόγια γλώσσα και στην καθαυτή δημώδη λογοτεχνία. Ρόλο έπαιξε μάλλον και η αυθαιρέτη διάκριση σε λαϊκότροπα και μη θέματα, σύμφωνα με την οποία ο *Διγενής* και τα *Πρωχορδρομικά* ποιήματα θεωρούνται λαϊκότροπα κείμενα που προεξαιρούν το «νεοελληνικό πνεύμα» (βλ. π.χ. την *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Α. Πολίτη), σε αντίθεση με τον *Βίο του Συμεών Σαλού* και τον Κεκαυμένο, κείμενα βαθιά ριζωμένα στη βυζαντινή νοοτροπία. Θέλω να τονίσω ότι η δημώδης και η λόγια λογοτεχνία αποτελούν ένα ενιαίο πολιτισμικό σύνολο.

Ήδη στα *Αποφθέγματα* των Πατέρων και τις συλλογές ψυχοφελών διηγημάτων παρατηρούμε ένα γενικότερο χαρακτηριστικό των κειμένων γραμμένων σε μη λόγια γλώσσα. Σε αντίθεση με τα λόγια κείμενα, αποτελούν κείμενα ρευστά: αυτό σημαίνει ότι επιδέχονται σ' ένα αρκετά υψηλό βαθμό παρεμβάσεις και αλλαγές κατά τη χειρόγραφη παράδοση. Τα κείμενα προσορμίζονται στις ανάγκες ενός συγκεκριμένου κοινού, αλλάζουν και εμφανίζουν έντονες διακυμάνσεις. Έτσι, κανένα χειρόγραφο των Αποφθεγμάτων δεν παραδίδει ακριβώς το ίδιο κείμενο με άλλο χειρόγραφο. Τα χειρόγραφα διαφέρουν προπάντων ως προς τον αριθμό των διηγημάτων, αλλά και τα επιμέρους διηγήματα χαρακτηρίζονται από φραστικές διαφοροποιήσεις:

λογότυποι εναλλάσσονται, και μη κωδικοποιημένες λέξεις, δηλαδή λέξεις που προέρχονται από το καθαρά δημώδες λεξιλόγιο, εμφανίζουν ποικίλους εναλλακτικούς τύπους. Η μορφή παραδίδεται λιγότερο πιστά από το περιεχόμενο. Εντυπωσιακός είναι επίσης ο αριθμός εναλλακτικών μορφών στα χειρόγραφα που παραδίδουν την *Ιστορία των Μοναχών στην Αίγυπτο*. Αλλά και στη χειρόγραφη παράδοση της *Φιλοθέου Ιστορίας* του Θεοδώρητου Κύρρου, κειμένου λογιότερου σε σύγκριση με τα προηγούμενα, διακρίνονται 16 διασκευές/οικογένειες. Τέλος, ο *Βίος του Φιλάρτου του Ελεήμονος* σώζεται σε δύο διασκευές που προορίζονται για δύο διαφορετικές κατηγορίες κοινού (βλ. Α. Kazhdan - L. F. Sherry, «The Tale of a Happy Fool», *Byzantion* 66 (1996), σ. 351-362).

Είναι ακριβώς αυτά τα χαρακτηριστικά τα οποία εντοπίζουμε και στα πρώτα κείμενα γραμμένα σε μια πλήρως διαμορφωμένη δημώδη γλώσσα. Το πρωτομυθιστόρημα του *Διγενή* και τα *Πρωχορδρομικά* ποιήματα εμφανίζονται σε διασκευές και παραλλαγές, με σημαντικές συνέπειες για την εκδοτική μέθοδο αυτών των κειμένων τα οποία δεν επιτρέπουν πια την αποκατάσταση αρχέτυπου βάσει της παραδοσιακής κριτικής των κειμένων, όπως αυτή εφαρμόζεται στα αρχαία και στα περισσότερα λόγια βυζαντινά έργα.

Στην περίπτωση των *Πρωχορδρομικών* ποιημάτων έχουμε να κάνουμε, κατά πάσα πιθανότητα, μ' έναν συγγραφέα, τον Θεόδωρο Πρόδρομο, ο οποίος κατά κανόνα γράφει με τη βυζαντινή λόγια γλώσσα, αλλά χρησιμοποιεί κατ' εξαίρεση και τη δημώδη για ένα συγκεκριμένο είδος σατιρικών ποιημάτων και με το σκοπό να διασκεδάσει. Με την επιλογή αυτή ανταποκρίνεται προφανώς σε αντίστοιχες προτιμήσεις του κοινού του, του αυτοκρατορικού περιβάλλοντος του Μανουήλ Α'. Παρατηρούμε και σ' αυτήν την περίπτωση ότι το γλωσσικό ιδίωμα αποτελεί συνειδητή επιλογή και υφολογικό μέσο, χαρακτηριστικό για συγκεκριμένα γραμματειακά είδη, όπως το σατιρικό ποίημα. Η δημώδης δεν είναι λύση ανάγκης ελλείψει υψηλότερης μόρφωσης.

Ένα άλλο τέτοιο είδος είναι τα πρωτότυπα (δηλαδή όχι μεταφρασμένα) του ερωτικού μυθιστορήματος της Παλαιολόγειας εποχής. Τα ερωτικά μυθιστορήματα αυτά συνδέονται σαφώς με τα μυθιστορήματα της εποχής των Κομνηνών και μέσω αυτών, αλλά και ανεξάρτητα από αυτά, με τα μυθιστορήματα της ύστερης αρχαιότητας (βλ. γενικά Roderick Beaton, *The Medieval Greek Romance*, London-New-York 1996, 2η έκδ.). Όπως και τα Κομνηνεία μυθιστορήματα, αυτά της Παλαιολόγειας εποχής δημιουργούνται στην ατιόσφαιρα της αυλής. Υπάρχουν σοβαρά τεκμήρια ώστε η πατρότητα του μυθιστορήματος *Περί Καλλιμάχου και Χρυσορρόης ερωτικών διήγημα* να αποδοθεί στον Ανδρόνικο Παλαιολόγο, ανεψιό του Μιχαήλ Η', καθώς και για να

τοποθετηθεί η δημιουργία του *Λιβιάτρου* στην αυλή της Νίκαιας. Σε αντίθεση όμως με τα παλαιότερα κείμενα, τα μυθιστορήματα του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα χρησιμοποιούν πλέον και στη μορφολογία — αν και με διαβαθμίσεις — δημόδη γλώσσα, και τη χαρακτηριστική, για σχεδόν όλα τα δημόδη έργα, μορφή του δεκαπεντασύλλαβου.

Ο Hans-Georg Beck, στην *Ιστορία της Βυζαντινής Δημόδους Λογοτεχνίας*, επέλεξε τα έργα που συμπεριελήφθησαν στο κανονιστικό αυτό εγχειρίδιο με βάση δύο κριτήρια, τα οποία μόνο σε ελάχιστες περιπτώσεις συμβιβάζονται το ένα με το άλλο: τη δημόδη γλώσσα και τον λαϊκότερο χαρακτήρα. Η έννοια του τελευταίου παραμένει ασαφής. Ο Beck μάλλον εννοούσε έργα προσφιλή σ' ένα ευρύτερο, ακόμη και αγράμματο κοινό, τα οποία κυκλοφορούσαν ταυτόχρονα με τη γραπτή μορφή ή πριν από αυτήν προφορικά. Η δημόδης γλώσσα είναι μια πιο σαφής έννοια, την οποία ο Beck ορίζει αρνητικά: είναι η ελληνική γλώσσα που σε αντίθεση με τη λόγια γλώσσα έχει ενσωματώσει πολλά στοιχεία της καθολογούμενης και συνοπτικά μοιάζει περισσότερο με τη Νεοελληνική (δημοτική) παρά με την αρχαία, προπάντων στη μορφολογία.

Το ασυμβίβαστο των δύο κατηγοριών, και ταυτόχρονα το αβάσιμο του συνδυασμού έργων που εκπληρούν το ένα ή το άλλο κριτήριο, σε μια κοινή ομάδα, δηλαδή στο εγχειρίδιο της δημόδους λογοτεχνίας, γίνεται πασιφανές στην περίπτωση των ερωτικών μυθιστορημάτων. Αφενός, η γλώσσα τους είναι αναμφισβήτητα η δημόδης, σε μια έντονη βέβαια μορφή, αν τη συγκρίνει κανείς π.χ. με το σύγχρονό τους περίπου *Χρονικό του Μορέως*, αφετέρου, τα κείμενα προέρχονται από το περιβάλλον της εκλεπτυσμένης αυλικής κουλτούρας και διαπνέονται από τις αισθητικές προτιμήσεις ενός λογίου κοινού. Η περίπλοκη αφηγηματική δομή, οι αναφορές στην αρχαία μυθολογία, ο πλούτος των μεταφορών μιλάνε από μόνοι τους.

Ανάμεσα στις λαϊκότερες θεματικές στο εγχειρίδιο του Beck, βρίσκουμε και τους μύθους του Αισώπου. Οι μύθοι αυτοί όμως, ως πρώτο υλικό το οποίο επεξεργάζονται οι μαθητευόμενοι της ρητορικής συγγραφοντας προγυμνάσματα, αποτελούσαν αναπόσπαστο μέρος της ρητορικής εκπαίδευσης και κατ' αυτόν τον τρόπο βάση της βυζαντινής λογισύννης. Ο δημοφιλής Αισώπος συνδέει άρρηκτα τη λόγια με τη δημόδη λογοτεχνία.

Κλείνοντας, θέλω σύντομα να στρέψω το ενδιαφέρον σας στην πρόσληψη των κειμένων όπως μας παρουσιάζεται στη χειρόγραφη παράδοση. Εδώ βλέπουμε ότι δίπλα στους αμιγώς δημόδεις συλλογικούς κώδικες βρίσκονται κώδικες που συνδυάζουν κείμενα σε λόγια και σε δημόδη γλώσσα. Ο ελλη-

νικός κώδικας 525 του Μονάχου π.χ. διασώζει δίπλα στα αυτόγραφα έργα του Ανδρέα Λιβαδηνού σε λόγια γλώσσα (γραμμένα περίπου το 1355), τον Σύνταξα και το 4ο ποίημα του *Πτωχοπρόδρομου* (ο ίδιος ο Λιβαδηνός ξεκίνησε την αντιγραφή του Σύνταξα, την οποία ολοκλήρωσε άλλο χέρι που συμπλήρωσε και το *Πτωχοπρόδρομικό ποίημα*). Ας περιοριστώ σε άλλο ένα παράδειγμα: ο Μέγας Χαρτοφύλαξ της Μεγάλης Εκκλησίας Θεόδωρος Αγαλλιανός, σ' έναν αρχαιοπρεπή λόγο γραμμένο λίγα χρόνια μετά την Άλωση, δεν δίστασε να παραθέσει ένα στίχο από τη δημόδη *Βελισαριάδα*, συγκρίνοντας τον εαυτό του με τον λαϊκό ήρωα και θύμα του φθόνου των συνανθρώπων του (Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ο Θεόδωρος Άγαλλιανός ταυτιζόμενος προς τὸν Θεοφάνην Μηδέας και οί ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Αθήνα 1996, σ. 140, στ. 1783-84).

Είδαμε ότι τόσο μέσα στην εξέλιξη ενός γραμματειακού είδους όπως το μυθιστόρημα όσο και στο συνολικό έργο ενός συγγραφέα βρίσκονται, το ένα δίπλα στο άλλο, κείμενα σε λόγια και δημόδη γλώσσα. Στις περισσότερες περιπτώσεις η χρήση της δημόδους αποτελεί συνειδητή επιλογή για υφολογικούς λόγους, με αποτέλεσμα η διγλωσσία στο Βυζάντιο να πρέπει να χαρακτηριστεί ως κυρίως λογοτεχνικό φαινόμενο. Μια βασική διαφορά παρατηρούμε στην παράδοση των κειμένων: τα μεν σε λόγια γλώσσα είναι σταθερά και παραδίδονται πιστά, τα δε δημόδη είναι ρευστά και υφίστανται εκτεταμένες αλλαγές και τροποποιήσεις, προσαρμογές σε καινούργιες ανάγκες και προτιμήσεις.

Για μια νέα ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνίας προτείνω να εγκαταλείψουμε τον αυστηρό διαχωρισμό σε κοσμική, θεολογική και δημόδη λογοτεχνία, να τονίσουμε δεόντως τη σημασία των γραμματειακών ειδών, της ιστορίας και της παράδοσής τους καθώς και τις τροποποιήσεις και βυζαντινές διαμορφώσεις στις οποίες αυτά υποβάλλονται κατά την πάροδο του χρόνου, να ανιχνεύσουμε τα καινούργια είδη που αποκρυσταλλώνονται, να μη σπάσουμε όμως την ενότητα του συγγραφέα, και τέλος να διασαφηνίσουμε καλύτερα τις πολλαπλές διαβαθμίσεις του γλωσσικού ιδιώματος και τη σχέση της επλεγμένης γλωσσικής μορφής με το ύφος και το γραμματειακό είδος. Για τον σκοπό αυτό μας χρειάζονται ακόμη μελέτες για τα επιμέρους έργα και τους συγγραφείς τους. Επίσης λείπουν έρευνες για τη γλώσσα καθ' εαυτή. Μόνο μια σύγχρονη γραμματική της βυζαντινής ελληνικής θα απαλλάξει τη γλώσσα της βυζαντινής λογοτεχνίας αλλά και τη λογοτεχνία την ίδια από την καταδίκη της ως αποτυχημένη απομίμηση αρχαίων προτύπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- G. BÖHLIG, *Das Verhältnis von Volkssprache und Reinsprache im griechischen Mittelalter. Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik*, hrsg. von Johannes IRMSCHER, Berliner Byzantinistische Arbeiten 5, Berlin 1957.
- R. BROWNING, « The language of Byzantine Literature », στο Sp. VRYONIS jr. (ed.), *The Past in Medieval and Modern Greek Culture, Byzantina kai Metabyzantina* 1, Malibu-California 1978, σ. 103-133 (= R. BROWNING, *History Language and Literacy in the Byzantine World*, Variorum Reprints XV, Northampton 1989).
- R. BROWNING, « Greek Diglossia Yesterday and Today », *International Journal of the Sociology of Language* 35, σ. 49-68.
- H. EIDENEIER, « Zur mittelalterlichen Vorgeschichte der neugriechischen Diglossie », *Arbeiten zur Mehrsprachigkeit Folge B*, 12 (2000).
- G. HORROCKS, *Greek. A History of the Language and its Speakers*, London-New York 1997.
- E. KRIARAS, « Diglossie des derniers siècles de Byzance : Naissance de la littérature néo-hellénique », στο J. M. HUSSEY, D. OBOLENSKY and S. RUNCIMAN (eds.), *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford, 5-10 September 1996, σ. 283-298.
- I. ŠEVČENKO, « Levels of Style in Byzantine Prose », *JÖB* 31/1 (1981), σ. 289-312 (= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.-9. Oktober 1981. Akten I/1).
- H. TONNET, *Histoire du Grec moderne. La formation d'une langue*, Paris 1993.
- E. TRAPP, « Learned and Vernacular Literature in Byzantium: Dichotomy or Symbiosis? », *DOP* 47 (1993), σ. 115-129.

ΡΕΣΥΜΕ

Littérature en langue vulgaire et en langue savante : complémentarités et différences

La communication voudrait soutenir deux thèses : 1. la langue de la littérature byzantine n'est pas encore totalement reconnue comme vecteur linguistique autonome ; étant, encore aujourd'hui, mal étudiée et négligée, elle est souvent regardée comme une pauvre imitation du grec ancien. La division de la littérature byzantine en œuvres écrites en langue savante et œuvres écrites en langue vulgaire ne tient pas compte du fait que la totalité des textes littéraires provient de la même culture commune. Aussi bien dans l'évolution d'un genre littéraire — comme par exemple, le roman — que dans l'œuvre d'un seul écrivain, on trouve des textes en langue savante à côté des textes en langue vulgaire. Dans la plupart des cas, l'utilisation de la langue vulgaire constitue un choix conscient pour des raisons stylistiques ; ainsi la « diglossie » byzantine doit être qualifiée comme un phénomène surtout littéraire. On observe une différence essentielle en ce qui concerne la tradition des textes : ceux en langue savante restent inchangés tandis que les textes en langue vulgaire subissent des changements et des modifications profonds au cours de la tradition manuscrite. Pour une nouvelle histoire de la littérature byzantine je propose d'abandonner la division stricte en littérature séculaire, littérature théologique et littérature vernaculaire. À côté de l'évolution des genres littéraires traditionnels on examinera davantage les modifications byzantines de ceux-ci et on soulignera la création des genres nouveaux. De plus, on présentera l'œuvre d'un écrivain dans sa globalité, tenue ensemble par la personnalité créatrice de l'auteur. Pour une meilleure compréhension et évaluation de la langue — qui se manifeste dans des multiples nuances linguistiques et stylistiques — une grammaire descriptive du grec du Moyen Âge — elle n'existe toujours pas — sera un outil de référence indispensable.